

BAHŞAYIŞ LÜGATİ'NDE SOYUTLAMALAR

Hanife ALKAN ATAMAN^{1*}

*Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun

*hanifealkan_24@hotmail.com, hanife.alkan@omu.edu.tr

⁺ORCID: 0000-0003-4030-1142

Öz - Bireyler, dünyayı kendi dillerinin olanakları dâhilinde algılayıp düşüncelerini şekillendirirler. Bu nedenle toplumların zihin dünyasını ve yaşama biçimini anlamının en önemli basamağı, o dilin söz varlığının çözümlenmesidir. Türkçenin eklemeli bir yapıya sahip olması, somut ve soyut birçok kavramın daha kolay türetilmesini sağlamıştır. Somut kavramlar; duyu organlarıyla algılanan, zihindeki görüntülerin dış dünyadaki nesnelere veya varlıklara karşılık gelen öğeleriyle soyut kavramlar; duyuyla algılanmayan, bilişsel düzlemde ortaya çıkıp sadece dille var olabilen ve aktarılabilen öğelerdir. Soyutlama ve somutlama; sözcüğün taşıdığı anlamı, çeşitli şekillerde başka bir kavram alanına dâhil etme hadisesidir.

X. yüzyılın başlarında kaleme alındığı, XIV. yüzyılda istinsah edildiği düşünülen Arapça-Farsça bir sözlüğün satır arası Eski Oğuz Türkçesine tercümesi olan Bahşayış Lügati, erken dönem Eski Oğuz Türkçesinin söz varlığının aydınlatılması yolunda önem taşımaktadır. Eldeki çalışmanın konusu olan duzlu / duzsuz yüz, gişilik eylemek, varlık, sınımlık, dutu gibi ilk bakışta somut kavramlar gibi görünen ifadelerin aslında mecazi anlam taşıdıkları, bu nedenle soyut kavram alanı içinde değerlendirilmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Bu tür soyutlamaların eserde oldukça fazla olmasından hareketle eldeki çalışmada soyutlama terimi ile ilgili bilgi verildikten sonra sözlükten tespit edilen soyutlama örnekleri değerlendirilmiştir. İlgili örneklerin dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi yansıttığı gerçeğine dikkat çekilerek Türk dilinin söz varlığı ile ilgili çalışmalara semantik düzeyde katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler-Bahşayış Lügati, erken dönem Eski Oğuz Türkçesi, Türkçe söz varlığı, soyutlama, dil-düşünce ilişkisi

ABSTRACTION IN BAHŞAYIŞ LUGATI

Abstract - Individuals shape their thoughts by their language. Therefore, the mental world and way of life of societies are understood through the analysis of their vocabulary. The fact that Turkish has an additive structure has made it easier to derive many concrete and abstract concepts. Abstraction and concretisation is the event of including the meaning of the word in another conceptual field in various ways. Concrete concepts, perceived by the sense organs, the images in the mind correspond to objects or entities in the outside world.

Bahşayış Lügati that is thought to have been written at the beginning of the Xth and copied in the XIVth century the interlinear translation of an Arabic-Persian dictionary into Old Oghuz Turkish is important in enlightening vocabulary of early Old Oghuz Turkish. It is understood that the expressions which seem like concrete concepts at first glance, actually have a figurative meaning and should be evaluated within the field of abstract concepts. In this study, the abstraction examples determined from dictionary were evaluated. It is aimed to contribute to studies on the vocabulary of Turkish language at the semantic level by drawing attention to the fact that relevant examples reflect relationship between language and thought.

Keywords-Bahşayış Lügati, early Old Oghuz Turkish, Turkish vocabulary, abstraction, language-thought relationship

GİRİŞ

Dil; konuşurlarının yaşama biçimini, dünya görüşünü, kültürünü, tarihî ve sosyal olaylarını, başka kültürlerle etkileşimlerini, değişim ve gelişmelerini yansıtan ve bireyler arası iletişimi sağlayan toplumsal uzlaşmaya bağlı kurallar ve göstergeler bütünüdür. Dil, ayrıca insanların duygu ve zihin dünyasını aktarmanın ötesinde bunları şekillendirmede de etkilidir. Bireylerin düşünceleri, temelde anadillerinin kendilerine sağladığı imkânlar doğrultusunda geliştiği için her dilin kendine özgü dünyayı algılama ve anlatma yolu vardır. Bu bakımdan bir toplumun özellikle zihin dünyası ile ilgili belli ayrıntılarına, o toplumda konuşulan dil ve diller üzerinden temas etmek mümkündür. Tarihî seyir içinde de çok eski toplumlarla ilgili bilgilere, dönemlerine ait edebî eserler sayesinde erişilmiştir. Edebî eserlerdeki söz varlığı ile hâlihazırda günlük dilde kullanılan sözcüklerin bütünü, o toplumla ve kültürle ilgili ihtiyaç duyulan birçok ayrıntının anahtarı olma vazifesini üstlenir.

Dildeki bir birimin belli bir bağlam içinde aktardığı ya da zihinlerde uyandırdığı tasarım ve içerik olarak tanımlanabilecek *anlam* teriminin kaynaklarda birbirinden farklı pek çok tanımına yer verilmiştir (Korkmaz, 1992: 8; Vardar, 2002: 18; Karaağaç, 2012: 529; Toklu, 2003: 89). *Anlam bilimi (semantics)* ise artzamanlı ve eşzamanlı yöntemleri kullanarak dili anlam yönünden inceleyen bilim dalıdır. Dilin birtakım bağlamlar içinde belli bir anlama sahip en temel yapı taşı; adlara ya da eylemlere işaret eden sözcükleri, yani göstergeleridir. Göstergeler, anlam yönünü ortaya koyan *gösterilen* (signified) ve bu kavramı adlandırmaya yarayan *gösteren* (signifiant) gibi birbirinden ayrı düşünülemez iki unsurdan oluşur. Sözcüklerin anlamları, artzamanlılık düzleminde sözcükleri kullananlar arasındaki uzlaşmaya, eşzamanlılık düzleminde ise aynı bağlamdaki diğer sözcüklerle kurduğu ilişkilere dayalı belirir (Sav, 2003: 165). Dil sayesinde verici görevindeki konuşur ya da yazar, zihninde canlandırdığı görüntüleri alıcı olan dinleyicilerin ya da okuyucuların zihninde de uyandırmış olur. Bir sözcüğün işitildiğinde ya da okunduğunda başlangıçta insanların zihninde genel olarak beliren ilk görüntüsü temel, yani nesnel anlamıdır. Sözcüklerin yansıttıkları kavramlar; zamanla birtakım sosyal, siyasal, ruhsal değişimler ve gelişmeler nedeniyle çeşitli kavram veya olgularla etkileşim içine girerek asli anlamın yanında başka başka unsurları da işaret eder ve farklı çağrışımlar yaratır hâle gelir (Huber, 2013: 168-169). Böylece sözcüğün *yan anlamları (connotation)* ortaya çıkmış olur. Asıl anlama yapılan eklemeler olarak değerlendirilebilecek yan anlamlar, sözcüklerin görev ve anlam alanlarını genişletme göreviyle esasen dilin anlam bakımından gelişiminin en önemli göstergelerindendir.

Çocuk, dil yetisiyle dünyaya gelir; daha sonra içinde büyüdüğü toplumun dilini öğrenmeye başlar. Çocuğun zihninde yaşadığı deneyimlerin ürünü olarak bilişsel düzeyde öncelikle somut kavramlarla, yaşlı ilerledikçe de

soyut kavramlarla ilgili dilsel ögeler oluşur (Aksan, 2006: 40). Söz gelimi *göz* sözcüğü, bireylerce öncelikle görme organı olarak anlamlandırılırken zamanla zihinlerde “kaynak”, “delik”, “bölme”, “ağacın tomurcuklu yeri” gibi somut yan anlamları ile “nazar” gibi soyut anlamları tezahür eder. Aynı şekilde *tilki* dendiğinde bellekte ilk olarak bir hayvan belirirken daha sonra toplumdaki bireylerin genelinin ittifak ettiği üzere bu hayvan gibi kurnaz olan insanlar da kastedilerek sözcüğün mecaz ve soyut yan anlamlarına gönderme yapılmış olur. Bu bakımdan her sözcüğün bir temel, bir de bağlam anlamlarının bulunduğu, sözcüklerin anlamının aynı bağlamda kullanılan diğer sözcüklerle kurduğu ilişkilere bağlı olduğu, böylece çok anlamlı (*polysémie*) bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

1. Türk Dilinde Görülen Anlam Olayları

Zaman içinde toplumların sürekli olarak uğradıkları gelişim ve değişim seyrinin dillerini de etkilemesi kaçınılmazdır. Bunlar, sözcük boyutunda *anlam değişmesi* (anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi, anlam daralması, anlam genişlemesi) ve *anlam kayması* gibi hadiseler çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bir sözcüğün başlangıçta yansıttığı anlamdan zaman içinde az veya çok uzaklaşması ve yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmesine “anlam değişmesi” adı verilir (Korkmaz, 1992: 10). Anlam değişimleri özelden genele, genelden özele, kötünden iyiye ve iyiden kötüye doğru olmaktadır. Yapılan araştırmalar, bu değişimlerin toplumsal uzlaşmayla gerçekleştiğini, toplumun bu değişimi benimsemesi ile yeni kullanımların yaygınlaştığını, anlam değişmelerinin genellikle çok uzun yıllara yayıldığını, hatta dildeki temel sözcüklerin bin yıl içinde % 19 oranında yitime, anlam ve ses değişimine uğradığını göstermektedir.

Tarihî seyir içinde sözcüğün başlangıçta taşıdığı anlamın olumsuz iken olumluya evrilmesine “anlam iyileşmesi”, olumluyken olumsuza dönüşmesine “anlam kötüleşmesi”, daha önce yansıttığı kavramın daha sonra sadece belli bir bölümünü yansıtır duruma gelmesine “anlam daralması”, daha genel bir görünümünü yansıtmaya “anlam genişlemesi”, sözcüğün eskiden yansıttığı kavramdan bütünüyle ayrılarak yeni bir kavrama ad olma ya da yan anlamlarından birinin zamanla genelleşerek temel anlamın yerini alma hadisesine de “anlam kayması” (Aksan, 2020 III: 211; Guiraud, 1999: 67) denir. Toplumsal değişimlerin sözcüklerin anlamlarına da yansıdığı gerçeği, Türk dili üzerinden birçok şekilde örneklendirilebilir. Eski Türkçede kullanılan *yabız* (Türkiye Türkçesi *yavuz* “kötü, fena”) sözcüğünün son dönemlerde anlam iyileşmesine uğradığı ve birçok kişi tarafından erkek çocuklarına yönelik şahıs adı olarak verildiği malumdur. Osmanlı döneminde *Efendi!* hitabının soyluluk ifade ettiği, hatta bazı önemli şahsiyetlerin isimlerinin sonuna da eklenerek sürekli bu kişilerin adı ile birlikte kullanıldığı bilinmektedir. Ancak sonraki dönemlerde bu hitabın anlamı değişmiş, müstahdem ve hizmetli olan beylere yönelik kullanılır hâle gelmiştir. Bunun gibi eski dönemlerde kız ve erkek çocuklar için kullanılan

oğlan sözcüğünün XVIII. yüzyıldan bu yana sadece erkek çocuklar için kullanılması anlam daralmasına, *ödül* sözcüğünün “güreş müsabakalarında kazanan kişilere verilen mükâfat” karşılığında kullanılırken daha sonra “her alanda kazanılan başarılar için verilen mükâfat” anlamına bürünmesi anlam genişlemesine, Eski Türkçede “düşünmek, üzerinde durmak, kederlenmek” anlamını ifade eden *sakınmak* fiilinin ise daha sonra “esirgemek, korumak” kavramlarını karşılaması anlam kaymasına verilebilecek örneklerdendir (Aksan, 2006: 133-135). Bu gibi örnekler, her dilde sözcüklerin yansıttıkları anlamın tarihî seyir içinde değişebilme ihtimalinin olduğunu göstermektedir. İlgili durum, çeşitli metinler üzerinde anlam çözümlemeleri yapılırken ele alınan sözcüğün geçtiği metnin hangi döneme ait olduğunun bilinip anlamının buna göre belirlenmesini zorunlu kılmaktadır (Önler, 2001: 2).

2. Kavram / Kavramlaştırma, Somut / Soyut Kavram İlişkisi

Dünyadaki nesnelere, biçimlerin, olguların, durumların ve hareketlerin dilde karşılık bulmuş şekli, başka bir deyişle göstergelerin gösterilen yönü olan *kavram* (Aksan, 2006: 41), dilin çeşitli öğelerini ortak niteliklerine göre genelleyip sınıflandırma ve bir yerde soyutlama şeklidir. Kavramlar, çevre ile çeşitli şekillerde etkileşimler sonucunda edinilen deneyimlere dayanan, ortak özellikler taşıyan bir dizi nesne, varlık ya da olguya ilişkin genel çerçevede bir anlam taşıyan, zihne özgü ve dilsel kökenli tasarımlardır (Toklu, 2003: 89; Vardar, 2002: 132). Buradan bakıldığında *anlam* ve *kavram* terimlerinin iç içe girmiş iki farklı unsur olduğu anlaşılmaktadır. Anlam ile kavram arasında ayırım yapmak noktasında her anlamın bir kavram olabileceken her kavramın bir anlam olamayacağını (Toklu, 2003: 89), kavramın daha ziyade genelleme ve soyutlama olarak yorumlanabildiğini, ancak sözcüğün daha açık bir anlam kazanması için belli bir anlamsal dizge içinde geçmesi ve aynı dizgede bulunan diğer kavramlarla olan ilişkisinin dikkate alınması gerektiğini söylemek mümkündür (Erkman Akerson, 1987: 64). Birtakım araştırmalar da nerede ve ne zaman bir sözcük varsa orada ve o anda bir kavram bulunacağını, bu kavramın da o sözcüğün anlamı olacağını savunmaktadır (Palmer, 2001: 40).

Diller, dünyadaki her nesneyi, olguyu ve durumu kendine özgü biçimde kavramlaştırır. Bunun yanı sıra aynı dili paylaşan toplumlarda kişilerin yaşına, cinsiyetine, sosyal statüsüne göre algılama ve kavramlaştırmada farklılıklar gözlenebilir. Kavramlaştırma, pek çok dilde olduğu gibi Türk dilinde de öncelikle dış dünyada kendisine en yakın bulunan, algılamaya açık olan doğaya ve somut varlıklara dayanmaktadır. Duyu organlarıyla algılanan dış dünyadaki nesnelere veya varlıklara *somut kavram* (*concrete concept*), duyu organlarıyla algılanmayan ve dış dünyada belli bir nesnenin veya varlığın adı olmayan, sadece mental bakımdan varlıkları bilinen, dille var olabiliş yine dil sayesinde aktarılabilecek olanağı bulan öğelere *soyut kavram* (*abstract concept*) adı verilir. Duyu organları ile algılanan

varlıkların özelliklerinin zihinde soyut olanlara göre daha belirgin ve güçlü bir yer tutmasından ötürü somut varlıkları ve olayları karşılayan isim ve fiil anlamlarının soyut olanlardan daha önce ortaya çıkarak iletişim alanında yer aldığı kabul edilebilir. Sonraki zamanlarda ise bireyler somut varlıkların güçlü ve belirgin nitelikleriyle soyut varlıkların daha zayıf ve daha belirsiz nitelikleri arasında çeşitli ilgiler kurarak nesne ve olayların gerçek anlamları yanında mecaz anlamlarını da tespit etmişlerdir (Durmuş, 2003: 218-219). Dilin söz varlığını sadece somut varlıkları karşılayan göstergeler değil, duyu organları ile algılanan varlıkların ötesindeki duygu ve zihin dünyası ile ilişkilendirilebilecek soyut ve mecazi kavramlar, deyimler, atasözleri, terimler ve kalıplaşmış sözler meydana getirmiştir. Türk dili, sonradan eklemeli bir yapıya sahiptir. Bu özelliği, kendisine, soyut ve somut pek çok kavramı çeşitli türetmelerle ve birleştirmelerle karşılamaya olanağı vermiştir. Ayrıca her toplumun diğer toplumlardan ayrılan algılama ve bunları dışa vurma şekillerindeki farklılıklardan dolayı dillerinin söz varlığının anlam inceliklerinin doğru bir şekilde çözümlenmesi önem taşımaktadır .

Türk dilinin bilinen en eski yazılı kaynaklarından Köktürk Yazıtları’nda, özel adlar dışında saptanan sözcüklerin büyük çoğunluğunun somut kavramlardan oluştuğu, ancak soyut kavramların sayısının % 33 olduğu bilinmektedir. Yazıtların taşta yazılmaları, dolayısıyla kısa metinlerden meydana gelmeleri ve konu çeşitliliğinin sınırlılığı göz önünde bulundurulduğunda soyut kavramlarla ilgili verilen oranlar dikkate değerdir. Bir dilin işlenmişliğinin ve gelişmişliğinin en önemli göstergelerinden biri olarak o dildeki soyut kavramlar ile deyim ve atasözlerinin sayısının fazla olması gerektiği kabul edilir. Buradan bakıldığında özellikle Türk dilindeki soyut kavramların miktarı azımsanmayacak ölçüdedir. Yine soyut sözcüklerle aynı kavram alanına giren diğer soyut sözcükler ile yabancı dillerden alıntı birçok soyut sözcüğe verilen Türkçe karşılıklar ve türevleri, bu durumun en önemli kanıtıdır (Aksan, 2020 III: 218).

2.1. Somutlama ve Soyutlama

Konuşurlar, kendi hayal dünyaları ve yetenekleri doğrultusunda dilin öğeleri arasında çeşitli yakıştırmalar, bağdaştırmalar ve benzetmeler yoluyla dillerini bir anlamda işlerler. Bu durum, dil sisteminin esnek yapısıyla ilgilidir. Böylece sürekli değişim ve gelişim eğilimi gösteren dil içindeki soyut ve somut kavramlar arasında da geçişler ve dönüşümler meydana gelir. Bu geçişlerin genellikle her toplumun kendine özgü mantık düzenine göre gelenekten kopmadan gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Aralarındaki birtakım ortaklıkların etkisiyle taşınan anlamın başka bir kavram alanına dâhil edilme, aktarılabilecek *soyutlama* ve *somutlama* (*abstraction and concretisation*) olarak adlandırılabilir. Söz konusu aktarmalar “somuta eklenen yeni somut kavramlar, somuta eklenen yeni soyut kavramlar (somutlaştırma), soyuta eklenen yeni soyut kavramlar, soyuta eklenen yeni somut kavramlar” şeklinde dört basamakta gerçekleşir (Aksan, 2006: 60). Böylece

meydana gelen yan anlamlar, çok anlamlılığı oluşturur. Özellikle dilde kullanım sıklığı daha fazla olan sözcüklerin çok anlamlı; teknik terimler, araç-gereç adları gibi kullanım sıklığı az olan sözcüklerin tek anlamlı öğeler olduğu dikkat çekmektedir (Aksan, 2006: 71). Her dilde çeşitli boyutlarda görülen bu anlatım yolları, dil biliminde *deyim aktarması / eğretileme / metafor (metaphor)* konusu içinde değerlendirilen ve aslında biri, diğerinden ayrı düşünülemez kavramlardır. İlgili aktarmaları; insan zihninin, muhakeme ve hayal gücünün daha etkili ve dikkat çekici dışa vurulması yolunda dille vücut bulmuş ve bir anlamda somutlaşmış şekli olarak değerlendiren görüşe göre “düşünme; hareket etmedir, kavramdır, nesne kullanmadır ve fikirler, somut nesnelere gibi aşınabilir” (Lakoff-Johnson, 2015: 27-39). Aktarmalar ilk kez kullanıldığında sanat sayılabilecekken toplum içinde kullanım sıklığının artması ile birer yan anlam hâlini alır. Bir dilin eskiliğinin ve işlenmişliğinin göstergelerinden biri de o dilde bulunan çok anlamlı sözcüklerdir.

Soyutlama; temelde duygu, düşünce, davranış, karakter özelliği gibi anlatılması ve aktarılması daha güç olan soyut kavramların zihinlerde net ve canlı bir görünümünün verilmesini sağlamak üzere doğadaki somut göstergelerle dile getirilme hadisesidir (Aksan, 2006: 66). *Soyutlamaya* kıyasla bu kavram ile ilgili bilgilere, kaynaklarda daha fazla yer verilmiştir. *Soyutlamada* insan zihninin dış dünyadaki canlı ve cansız varlıkları, duygu, düşünce ve hareketleri kendine özgü bir biçimde anlayıp yorumlaması ve bunları sözcüklere dönüştürmesi söz konusudur (Korkmaz, 1992: 139). Bu noktada aynı dili ve kültürü paylaşan toplum içinde belli nitelikleri ile tanınan, duyu organları ile algılanabilen isim ve sıfatlara *+II / +IU, +sIz / +sUz, +IIk / +IUk, -mAk, -mIş / -mUş, -IcI / -UcU, -I / -U, -Ir / -Ur* gibi ekler getirilerek onları genelleştiren, yaygınlaştıran soyut anlamdaki kavramlar türetilmiş olur. “Sahip olma, üzerinde bulundurma, ... özelliğini taşıma” görevindeki *+II / +IU* sıfatları ile bunun zıttı olan ve “yokluk, eksiklik” bildiren *+sIz / +sUz* sıfatları üzerine getirilen *+IIk / +IUk* eki ile de soyut adlar elde edilebilir. Bunun dışında isim-fiil ve sıfat-fiil eklerinden sonra *+IIk / +IUk* eki getirilerek aynı işlev yerine getirilebilir (Korkmaz, 2009: 57-58; Gülsevin, 2020: 127). Ayrıca somut anlamdaki sözcük ya da söz öbeği, herhangi bir ayırt edici dil bilgisel işaretleyici almadan anlamı zamanla soyuta evrilebilir. Türk dilinde somut kavramların sayısı, soyut kavramlara kıyasla daha çok olsa da soyutlama örnekleri de bir hayli fazladır. Türk dilinin en önemli tarihî metinlerinden olduğu konusunda fikir birliğine varılan DLT’de *bürge* sözcüğü, kişinin bir yerde duramadığına gönderme yapmak amacıyla kullanılmış ve “taşkın, hafif” şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 185, 607). Boyun eğmeyen kimseleri nitelikleme üzere ise *bagır* somut sözcüğü ile *bedük bagırlık* tamlaması kurulmuş ve soyut bir özelliğe dikkat çekilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 155, 570). Bunun gibi bir insanın cesur, gözü pek, korkusuz olma durumuna dikkat çekmek için *cesaret* ve *cesaretli* şeklindeki soyut kavramlar yerine *yürek* ve *yürekli* sözcükleri kullanılmaktadır. Burada

yürek sözcüğü, üzerine gelen isimden sıfat yapım eki *-li* sayesinde soyut bir anlama bürünmüştür. İlgili kullanımların İngilizcede ve Almancada da benzer mantıkla yapıldığı bilinmektedir (Fr. *coeur* “yürek” > *courage* “cesaret”; İng. *heart* “yürek” > *hearten* “yürekletmek”). Aynı şekilde somut bir kavram olan *çaylak* sözcüğünün daha sonra “toy, deneyimsiz, acemi” şeklinde yan anlam kazanması söz konusudur (Aksan, 2006: 59). Soyutlama hadisesi, sadece isim türünden sözcükler üzerinden değil; *sımak, sıkılmak, ezmek, ezilmek, dayanmak, dayatmak* gibi başlangıçta somut hareketlere dayalı fiiller üzerinden de gerçekleşmektedir. Bu tür fiiller, zamanla soyut durumları karşılar hâle gelmiş, daha ziyade duygusal hareketliliğin yansıtıcısı fiillerin anlamlarına bürünmüşlerdir. Çeşitli dillerde, özellikle pek çok deyim ve atasözünün oluşma seyrinde iletilmek istenen mesajın muhataba daha açık bir şekilde ifade edilmesi amacıyla bu tür aktarmalara sıkça yer verilmiştir.

2.2. Bahşayış Lügati’nde Görülen Soyutlamalar

Bahşayış Lügati, X. yüzyılın başlarında yazıldığı, XIV. yüzyılda istinsah edildiği düşünülen Arapça-Farsça tematik bir sözlüğün satır arası Eski Oğuz Türkçesine tercümesidir (Turan, 2017: 17). Erken dönem Oğuz Türkçesinin söz varlığına dair kaynakları sınırlıdır. Bu nedenle Bahşayış Lügati, dönemin söz varlığını barındırması bakımından önemlidir.

Eser insan, hayvan, eşya ve tabiat konularına dair çeşitli sözcükleri ihtiva eden on iki bölümden ve birkaç fasıldan oluşmaktadır. Bu kısımlarda genel itibarıyla aynı kavram alanına giren sözler bulunmakla beraber bazı durumlarda birbiriyle ilgisi olmayan sözlerin bir arada yer aldığı da görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde çeşitli şekillerde soyutlamaya gidilmiş sözcüklere ve kavram alanının anlaşılması için bunların hangi başlıklar altında geçtiklerine yer verilmiştir. Bu kapsamda tespit edilen ibarelerin sayısının bir hayli fazla olduğu dikkat çekmektedir. İsim ve isim soylu sözcükler ile isim-fiil ve sıfat-fiillere gelen *+IU, +sUz, +IIk* ve fiillere gelen *-mAk, -mIş, -IcI, -U, -Uk* ekleri vasıtasıyla söz ve söz öbekleri, gerçek anlamlarından uzaklaşarak soyut anlamlar kazanmıştır. Fiillere gelerek onları isim yapan *-mAk* yapım ekinden sonraki *+IIk* ekleri, Türk dilinde çok fazla görülmediği için ilginç örnekler arasında gösterilebilir. Ayrıca Eski Oğuz Türkçesinin bir özelliği olarak eklerin bazılarının tek şekilli hâlleri bulunmaktadır. Elde edilen Türkçe karşılıkların çoğu zaman kaynak dillerdeki anlamların birebir tercümesi olduğunu da ifade etmek gerekir. Bu tür aktarmalar, *kopyalama* konusu içinde değerlendirilebilir. Kopyalamaların gerçekleşmesi için kaynak ve hedef dilin konuşurları arasında sosyo-kültürel açıdan bağlantı olması beklenir (Johanson, 2002). Kopyalama; ses, biçim ve anlam açısından uyarlamaları ifade eder. Eldeki çalışmada ise sadece anlam uyarlamalarına yer verildiği görülmektedir (Şimşek, 2020: 103).

2.2.1. +IU ~ +sIz / +sUz Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

Bahşayış Lügati'nde, soyut anlamdaki bazı sözcüklerin somut anlamdaki sıfatlarla nitelenerek veya soyut ya da somut bazı sözcüklere çeşitli ekler getirilerek soyut anlamda bazı kavramlar elde edilmiştir. Eserde, varlık ve yokluk bildirme görevinde olan ve esasen eklendikleri sözlerin anlamlarının soyut düzleme geçmesini sağlayan +IU ~ +sIz / +sUz ekleri ile türemiş pek çok ifade yer almaktadır:

duzlu yüz / duzsuz yüz

“Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında 4b-10'da *gökcek yüz*, *çirkin yüz*, *söbek yüz* “oval yüz” gibi insan yüzünün çeşitli tasvirleri yapılmıştır. Buna göre Arapça *kabîh ü damîm* ve Farsça *zeşt* sözcükleri “çirkin” karşılığındadır. Yazar, bu sözcüklerin altına anlamını da *çirkin* olarak vermiştir. Aynı bölümde geçen *melih* sözcüğü, Arapça *el-milh* “tadı değişen, donan su, tuz” kökünden gelmektedir. *Milh* sözcüğünün istiare yoluyla *melahat* şeklinde güzellik anlamında kullanıldığı bilinmektedir (Rağıp el-İsfahanî, 2010: 1009-1010). Yazarın *el-milh* ve *nemeğî* sözlerini *duzlu yüz* (4b-10, 55) şeklinde birebir çevirdiği anlaşılmaktadır. İlgili tamlama, aslında iki somut anlamlı sözcükten oluşmuş olsa da “güzel ve sevimli yüz” şeklinde soyut bir karşılık kazanmıştır. Sonrasındaki Arapça ibare okunamamakla birlikte *bi-nemek* “tuzsuz” sözünün karşılığında *duzsuz yüz* (4b-11, 55) tamlaması verilmiştir. Olumsuz olduğu anlaşılan nitelemeye Mahdumkuli Piragi'nin “Köp Borsa” adlı şiirinde de yer verildiği dikkate değerdir. Burada şair, “nâdânları”, “duzsuz” sözcüğüyle niteleyerek onları yermiştir (Biray, 1992: 246). Söz konusu tamlamalarla Türklerde olduğu kadar Arap toplumunda da “tuz”un yerinin önemli olduğu çıkarımı yapılabilir.

iri işli / uz ellü

“Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında, kişilerin karakteristik özelliklerinin sıralandığı anlaşılan bölümde *el-redî ve bed* “aşağılık, kötü” sözleri *yavuz* ile karşılanmıştır. *İri işli gişi* tamlaması (9a-4, 60) ise *el-'anif* “şiddetli, sert, kaba” ve *doroştîkâr* “kaba, sert” karşılığında kullanılmıştır. “Olağanı aşan büyüklükte, ince karşıtı” olan *iri* somut anlamlı sözcüğü, *iri işli gişi* tamlaması içinde sakar, kaba, hoyrat iş yapan kişileri niteleme görevinde soyut anlam kazanmıştır.

Aynı bölümde *el-dakîk* “ince, narin, nazik” ve *çerb-dest* “eli işe yatkın, becerikli” sözcükleri, *uz elli gişi* “mahir, usta, yetenekli kişi” tamlaması ile karşılanmıştır (9a-4, 60). Somut anlamlı *uz* ve *el* sözcükleri, *-lü* sıfat yapım eki ile birlikte *uz ellü* şeklinde soyut anlama bürünmüştür.

katı başlu

“Yedinci Bölüm Böcekler, Kuşlar ve Diğer Hayvanlar Hakkındadır” başlığı altında *el-cimâh* “sert huylu at” ve

serkeş “başkaldıran, asi, inatçı” sözleri, *katı başlu at* “asi, inatçı at” (30a-7, 85) şeklinde karşılanmıştır. Burada atların özellikleri sıralanırken temel anlamı somut olan *katı* sözcüğü ile ilk aşamada *katı baş* şeklinde somut anlam gibi görünen sıfat tamlaması kurulmuşsa da aslında bu anlamın mecazi olduğu anlaşılmaktadır. Ardından tamlamaya *+lu* eki eklenmiş ve *katı başlu at* “isyankâr, itaat etmeyen at” gibi soyut bir niteleme yapılmıştır. Aslında ilgili fasıldan sonra *esb* “at” ile ilgili sadece bir özellik belirtilmekle birlikte eserin mütercimi bu kısımdaki nitelemeleri atlara adetmiştir.

şehrsüz

Şehrsüz sözcüğü, *el-garîb* ve *bî-şehr* sözlerinin karşılığında (6b-5, 57), “Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında *el-şehrî* “şehrlü”, *el-karavî* “köylü”, *el-ma'rûf*, *biliş* “tanıdık”, *ecnebî*, *bîgâne* (yat “yabancı”) gibi sözcüklerin olduğu bölümde geçmektedir. Satır altında verilen sözlerin kaynak dildeki sözcüklerin birebir karşılığı olduğu anlaşılmaktadır. Birinin kırsal kesimli ya da kentli olduğunu belirtmek için Türk dilinde bu sözcüklere *+II / +IU* eklerinin eklendiği ve bu durumun aksini vermek için de ekin olumsuz olan *+sIz / +sUz*'un kullanılmadığı bilinmektedir. Bu eserde ise “bir şehre yerleşmemiş, yabancı, garip, göçebe” anlamlarıyla verilen *şehrsüz* nitelemesi, *köylü* sözcüğünün *köysüz* şeklindeki kullanımının olmamasından ötürü ilginç örnekler arasındadır.

yeyni başlu

“Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında kişilerin olumlu ve olumsuz karakter özellikleri sıralanmıştır. *El-vakûr* “ağır başlı” ve *aheste* “sakin, temkinli” sözleri *arkun işli* “sakin, yavaş, ağırbaşlı”; *el-'aduvv* ve *düşmen* sözleri aynı şekilde *düşman* olarak karşılanmıştır. Arapça ibare okunamakla beraber Farsça *sebük-ser* “basit, hafif düşünceli (kimse)” sözü ise *yeyni başlu* “havai, hafifmeşrep” (9a-5, 60) şeklinde birebir çeviri ile verilmiştir. Bu söz öbeğinde *yeyni* “hafif” ve *baş* sözcüklerinin tek başına somut bir anlama işaret etme olasılığı bulunmakla birlikte *-lu* eki ile birlikte söz öbeği, niteleme görevinde somut bir anlamı yansıtmaktan öte havai kişileri nitelemek üzere soyut bir anlam kazanmıştır.

2.2.2. +IIk Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

Eserde bu ekin “bir işi sürekli yapma, onu meslek edinmiş olma” ifade eden sözcüklerle sıfat türündeki sözcüklere getirilerek çok sayıda soyut kavram türetildiği görülmektedir:

açukluk / bagluluk

“Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında *dilün uci*, *dilün dibi*, *fasih gişi*, *kavi sözlü* gibi söz öbekleri ile birlikte *el-lugat ve'l-talakat* “akıcı konuşabilme” ve *güşade-yi zebân* “dilini açıklığı” karşılığında *dilün açukluğu* (2b-7, 53) tamlaması verilmiştir. Böylece bu söz, eserde “fasih dilli olmak”

şeklinde anlamlandırılarak (2017: 133) soyut bir kavramı ifade eder hâle gelmiştir.

Dilün bagluluğu tamlaması (2b-7, 53) ise “Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında *el-lugat ve 'l-habseh ve bestegi-i zeban* “dili tutulmuş” sözleri karşılığında *dilün uci, dilün dibi, fasih gişi, kavi sözlü* gibi söz öbekleri ile birlikte geçmiş ve eserde “etkili konuşamama, akıcı konuşamama” (2017: 133) şeklinde anlamlandırılarak soyut bir kavrama karşılık gelmiştir.

agırlık

Agır sözcüğünün “İkinci Bölüm Sosyal Sınıflar ve Meslekler Hakkındadır” başlığı altında *sikkəsüz, gümüş, direm* gibi sözcüklerle bir arada bulunduğu için gerçek anlamda kullanıldığı ve *+lık* ekiyle birlikte *agırlık* (18b-3, 71) şeklinde soyut bir ada dönüştüğü düşünülmektedir.

Ayrıca “Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında *sem'* “duyma” ve *şenva-yı güş* tamlamaları, aslında “kulağın duyması” şeklinde anlamlandırılabilirken yazar bunu *kulagun ağırlığı* şeklinde çevirmiştir. Bu tercihinin altındaki niyetin bir sonraki satırda geçen *sagır* sözcüğüyle bağlantı kurmak olduğu düşünülebilir. Böylece somut anlamdaki *agır* sözcüğü tamlaması (4a-2, 54) içinde *+lık* ekiyle kulağın az işitilmesi kastedilerek soyut bir anlama işaret edilmiştir.

katılık

Eserde “On İkinci Bölüm Tek Tek Çeşitli Konular Hakkındadır” adlı başlık altında *el-şedid* “şiddetli, katı” ve *sahtî* “katılık, sertlik, sağlamlık” sözleri, *katı* sözcüğü ile karşılanmıştır. Sözcük ilk olarak somut anlamda sertliği ifade etse de *yavuz bahtluluk, iyi bahtluluk* gibi söz öbekleri ile birlikte geçtiği için sözcüğün *-lik* ekiyle *katılık* “sertlik, keskinlik, şiddetlilik, haşinlik” (51b-8, 52a-2, 110) şeklinde soyut anlamda sertliğe, keskinliğe ve haşinliğe karşılık geldiği düşünülebilir.

konukluk

“Dördüncü Bölüm Yiyecek ve Yiyeceklerle İlgili Konular Hakkındadır” başlığı altında eserde *hân* “sofra” sözü, *konukluk* “misafir karşılama, davet, ziyafet” sözcüğü ile karşılanmıştır (21b-10, 75). Aynı bölümde sözcük, *ölü konukluğu* “ölü ziyafeti”, *sünnet konukluğu* “sünnet ziyafeti” gibi tamlamalar içinde geçmiş ve “misafir” anlamındaki *konuk* sözcüğünden *+lık* yapım ekiyle soyut anlamda bir kavram oluşturmuştur.

varlık

“Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında *el-ayne ve zefî ve hesti* “varlık, mevcudiyet, oluş, dirilik” (Güldiken, 2005: 451) sözcüğü, eserde *varlık* olarak Türkçeye aktarılmıştır. Böylece “var olan, meydana olan” anlamındaki somut *var* ismine *+lık* eki getirilerek *varlık* (1b-10, 52) şeklinde “kişilik, var oluş, zenginlik” gibi soyut anlamlara sahip bir isim türetilmiştir.

2.2.3. -mAk Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

Mastar eki olarak da bilinen *-mAk*; geçişli, geçişsiz, olumlu, olumsuz her türlü fiile gelerek fiillerdeki soyut hareketleri adlandıran, onları soyut isim biçimine sokan, geniş kullanım alanına ve işleklige sahip bir ektir (Korkmaz, 2009: 95-96). Bahşayış Lügati'nde bu ekle türetilmiş çok sayıda soyut kavram bulunmaktadır:

bogaza dutulmak

“On İkinci Bölüm Tek Tek Çeşitli Konular Hakkındadır” başlığı altında *el-şeraha* “oburluk” ve *gelû bendegi* “boğaz kulluğu” sözleri *boğaza dutulmak* “obur olmak, oburluk” deyimini ile karşılanmış, soyut bir kavramı karşılar hâle gelmiştir (52a-3, 110).

endazeden geçmek

“On İkinci Bölüm Tek Tek Çeşitli Konular Hakkındadır” başlığı altında *el-şetat* ve *el-endâze be-gezeşten*; *endazeden geç-* birleşik fiili ile karşılanmıştır (51b-1, 110). Bu fiil, *gendözün ulu dutmak, yaramaz söz söylemek* gibi insanların yaptığı olumsuz eylemlerin verildiği bölümde yer aldığı için “ölçüyü aşmak, gereğinden çok olmak veya yapmak” anlamında kullanılabileceği göz önünde bulundurulduğunda soyutlamaya örnek teşkil etmektedir.

gişilik eylemek

“On İkinci Bölüm Tek Tek Çeşitli Konular Hakkındadır” başlığı altında Arapça sözcük okunamamakla birlikte Farsça *merdî* “erlik, mertlik, cesaret” karşılığında *gişilik eylemek* “yığitlik göstermek, mertlik yapmak” söz öbeği kullanılmıştır (51a-5, 109). *Gişi* sözcüğü, *+lik* eki olarak “yığitlik, mertlik” şeklinde soyut anlama bürünmüş, *hurmet, hurmetsüzlük, comardlık eylemek* gibi soyut anlamlı sözlerle birlikte soyut bir kavramı karşılar duruma gelmiştir.

yogrulmak

Bu bölümde *el-tab'* ve *sereşt* “hilkat, yaratılış, huy” karşılığında *yogrulmak* sözcüğü verilmiştir. *Yogır-* fiilinin ilk ve somut anlamı “karıştırmak”, diğer anlamı “yaratmak, meydana getirmek”tir. Eserde, *-il* fiilden fiil yapım eki ve *-mak* mastar eki olarak oluşan *yogrulmak* (1b-10, 52) sözcüğüne “yaratılış, huy, mizaç” şeklinde karşılık verilerek soyut anlamlarına gönderme yapılmıştır.

2.2.4. -mAk+llk Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

Eserde *-mAk* eki ile kurulmuş isim-fiil türündeki sözcükler üzerine *-llk* eki getirilerek birleşik ekli soyut adların türetildiği birçok örnek mevcuttur. Ek, *-mAk* mastar eki ile aynı fonksiyonda ve işleklindedir. Türkiye Türkçesinde bu tür birleşik ekli örnekler çok fazla rastlanmamaktadır.

elin çekmeklik

“On İkinci Bölüm Tek Tek Çeşitli Konular Hakkındadır” başlığı altında *el-ıffe* ve *dest keşidegi* “el çekmek” öbekleri, *elin çekmeklik yani haram* (52a-3, 110) şeklinde karşılanmıştır. Burada ilk aşamada somut olan *el çek-* fiiline

-mek ve +lik ekleri getirilerek “haramdan uzak durmak” biçiminde mecaz bir kavram elde edilmiştir.

sınmaklık

“İkinci Bölüm Sosyal Sınıflar ve Meslekler Hakkındadır” başlığı altında *el-hezîmet* ve *şikesten leşker* “askeri bozguna uğratmak, yenmek” karşılığında *çeri sınmaklık* “askerin bozguna uğraması” (10a-10, 61) tamlaması kurulmuştur. Böylece *sın-* “1. Kırılmak. 2. Bozulmak. 3. Yenilmek” fiili, *çerinün sağı ve solı, yenmeklik, sınımış* gibi sözlerle birlikte *-mak+lık* eklerini alarak soyut bir ada bürünmüştür.

2.2.5. -mİş Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

Bu bölümde somut anlamdaki kimi sözlerin *-mİş* eklerini almalarıyla birlikte soyut anlamda niteleyicilere dönüşmüş hâlleri değerlendirilmiştir:

ele öğrenmiş

“Yedinci Bölüm Böcekler, Kuşlar ve Diğer Hayvanlar Hakkındadır” başlığı altında *el-d’âcin* “kümes hayvanı” ve *dest-âmûz* “ele alıştırmış, yavrudan beslenip alıştırmış, evcil” sözcükleri, *ele öğrenmiş* (35a-8, 92) söz öbeği ile karşılanmış ve insana alışmış, evcilleşmiş hayvanları niteleme yönüyle soyut anlam kazanmıştır.

ayaklanmış

“Yedinci Bölüm Böcekler, Kuşlar ve Diğer Hayvanlar Hakkındadır” başlığı altında 32b’de “geyik” anlamındaki *el-gazal* ve *âhû* sözleri, yazar tarafından *oğlak* olarak karşılanmıştır. Sonrasında *ayaklanmış* “1. Ayağa kalkmış (kişi, hayvan), 2. Hastalıktan ayağa kalkmış (kişi, hayvan)” (32b-1, 89) sözcüğü ile karşılanan Arapça sözcük anlaşılacakla birlikte *aliyü’ş-şifâi* ve *bereften-i amed* “gidiş geliş” sözcükleri yer almaktadır. Bu sözcükler de aslında *el-eyel* ve *gûhî* “geyik, dağ keçisi” gibi hayvan adlarının verildiği bölümde geçmektedir. Bu bakımdan sözcüğün tam olarak hangi anlamda kullanıldığı konusunda açıklık olmamakla birlikte “iyileşmek” manasında kullanılması ihtimalinde soyut bir anlama karşılık geldiği görülmektedir.

ayırtlanmış

“Yedinci Bölüm Böcekler, Kuşlar ve Diğer Hayvanlar Hakkındadır” başlığı altında *bugralayacak deve, yük çeker deve, binecek deve, erkek deve* gibi develerle ilgili ayrıntılı bilgilerin verildiği bölümde *el-necîb* “asil, soylu” ve *şeter-i güzîde* “seçkin deve” sözlerinin karşılığında *ayırtlanmış deve* “seçilmiş, seçkin, soylu, güzide deve” (31a-7, 87) tamlaması verilmiştir. Böylece *ayırtlan-* fiilinden soyut bir sıfat türetilmiştir.

2.2.6. -IcI Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

Eserde *-IcI* ekleriyle kurulmuş birden fazla örneğe rastlansa da *-IcI* ekinin somut anlamlı sözcüğe eklenerek onu soyutlaştırdığı tek biçime yer verilmiştir:

ırakdan görücü

“Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında insanın karakteri ile ilgili vasıflarının verildiği bölümde kaynak dildeki *el-dâhî* ve *dûrbîn* sözleri *ırakdan görücü* (9a-2, 60) olarak anlamlandırılarak soyut bir kavram ifade edilmiştir. Bu bölümde ayrıca *el-şares* “şiddetli, hoyrat”, *bed-hûy* “kötü huylu” gibi sözlerin de *yavuz hulu* “kötü huylu, karakterli” olarak birebir karşılığı verilmiştir.

2.2.7. -U Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

Eserde *-U* fiilden isim yapım ekleriyle kurulmuş az sayıda örnek bulunmaktadır. Ancak ilgili sözlerin tamamı burada değerlendirilmemiş, *-u* ekinin somut anlamlı sözcüğe eklenerek onu soyutlaştırdığı tek biçime yer verilmiştir:

dutu

“İkinci Bölüm Sosyal Sınıflar ve Meslekler Hakkındadır” başlığı altında *öç, av, duzak* gibi sözcüklerin geçtiği bölümde *el-rehin* ve *gerü* “rehin” sözcüklerinin karşılığında somut anlamlı *dut-* fiiline *-u* fiilden isim yapım eki getirilerek *dutu* (18a-1, 70) şeklinde soyut anlamlı sözcük türetilmiştir.

2.2.8. -Uk Ekleriyle Yapılan Soyutlamalar

ayuk

Eserde *el-tımsal* ve *tendise* “heykel” sözcüklerinin karşılığı olarak verilen *ayuk* sözcüğünün *Eski Anadolu Türkçesi* ve *Derleme Sözlüğü*’nde “ayık, akli başında, uyanık, zeki” şeklinde sözcüğün ilk olarak somut, daha sonra soyut karşılığına gönderme yapıldığı görülmektedir (Kanar, 2011: 80; DS I, 1993: 417). Bağlamlardan anlaşıldığına göre sözcüğün 5a-5’teki (2017: 55) anlamı eserde sözcüğün ikinci anlamı olarak belirtilen “hayal, görüntü, resim, imaj”, 45a-3’teki (2017: 103) anlamı ise “bostan korkuluğu”dur.

2.2.8. Diğer Soyutlama Örnekleri

Bu başlık altındaki örnekte tamlamanın bütün unsurlarının aslında somut anlamlı sözcüklerden oluştuğu, ancak söz konusu unsurlar bir araya geldiğinde ortaya çıkan anlamın soyut bir kavramı karşıladığı görülmektedir:

turş yüz

“Birinci Bölüm Mebâdî (Başlangıç, Öz) ve Âzâ (Uzuvlar, Organlar) Hakkındadır” başlığı altında insanın dış görünüşü ve karakteri ile ilgili özelliklerinin verildiği bölümde *el-âbis* “somurtkan” ve *sıfat-ı turş* “ekşi yüz” sözleri, *turş yüz* “ekşi suratlı, sert ve aksi” şeklinde birebir karşılanarak (4b-11, 60) soyutlama yapılmıştır.

SONUÇ

Dillerin söz varlığı; konuşurlarının zihin dünyası, sosyal ve siyasi durumları, yaşama biçimleri gibi pek çok konu ile ilgili bilgi sahibi olmayı sağlar. Bu nedenle geçmişten günümüze kadar toplumların çeşitli yönleri ile ilgili merak edilenlere, çoğunlukla dönemlerine ait eserler üzerinden ulaşılmıştır. Konuya Türk dili özelinde yaklaşıldığında Türk

dilinin sondan eklemeli bir yapıya sahip olması, soyut ve somut birçok sözcüğün rahatlıkla türetilmesine olanak sağlamıştır. Genel itibarıyla duyu organları ile algılanan dış dünyaya ait göstergelerin somut; duyu organlarıyla algılanmayan, sadece mental düzlemde oluşup dil vasıtasıyla aktarılabilen öğelerin ise soyut varlıklar olduğu bilinmektedir. Ancak konuşurlar, kimi zaman ellerindeki bu yapıya sahip sözcüklerle yetinmeyip dillerinin ve zihinlerinin elverdiği ölçüde bu kavramlar arasında anlamsal geçişler yaparlar. Böylece bir bakıma dile hareketlilik, estetik ve zenginlik kazandırmış olurlar. Söz konusu aktarmalar, dil biliminde anlam değişmesi ve anlam kayması çerçevesinde değerlendirilen söz evrilmeleridir.

Bu çalışmanın konusunu soyutlamalar oluşturmaktadır. Soyutlama ve somutlama olaylarından kasıt, çeşitli nedenlerle sözcüklerin taşıdıkları anlamı, başka bir kavram alanına dâhil etmedir. Bu durum soyutlama özelinde genellikle söz ve söz öbeklerine eklenen çeşitli ekler vasıtasıyla gerçekleşir. Bahsi geçen ekler, asıl itibarıyla eklendiği her türlü sözcüğü soyut kavram alanına taşımakla görevli isim ve isim soylu sözcüklere gelen *+II/ +IU, +sIz/ +sUz, +IIk/ +IUk* ve fiillere gelen *-mA, -mAk, -Iş/ -Uş*'tur. Arapça-Farsça tematik bir sözlüğün satır arası Eski Oğuz Türkçesine tercümesi olan *Bahşayış Lügati*'nin X. yüzyılın başlarında yazıldığı, XIV. yüzyılda da istinsah edildiği düşünülmektedir. Erken dönem Oğuz Türkçesi ile ilgili kaynakların sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda dönemin söz varlığının, gramer ve ses yapısının anlaşılması bakımından bu eserin önemi büyüktür. Eser; insana, hayvana, bitkiye, eşyaya ve tabiata dair birçok söz ve söz öbeğinin bir arada verildiği on iki bölümden ve birkaç fasıldan meydana gelmiştir. Soyut ve somut pek çok kavramı bünyesinde barındıran eserde, eldeki çalışmanın konusunu teşkil eden soyutlama örnekleri de oldukça fazladır. Soyutlama anlam olayının *Bahşayış Lügati*'nde genellikle yukarıda bahsi geçen birtakım eklerin yanı sıra bu döneme özgü bazı işaretleyiciler vasıtasıyla ya da somut sözcüklerden oluşan söz öbeklerinin toplumun hafızasında zaman içinde soyut bir durumu karşılar hâle gelmesiyle ortaya çıktığı görülmektedir.

Bahşayış Lügati'nde soyutlamaya zemin hazırlayan ekler, isim türünden sözcüklere eklenen *+IU, +sUz, +IIk* ve fiillere gelen *-mAk, -mIş, -Ici, -U, -Uk, -mAk+IIk* işaretleyicileridir. Bu eklerin bazılarının Eski Oğuz Türkçesinde tek şekilli oldukları dikkat çekmektedir. Ayrıca bu döneme özgü *-mAkIIk* biçimindeki birleşik ekin *-mAk* master eki fonksiyonunda ve sıklığında kullanıldığını belirtmek gerekir. Eldeki çalışmada soyutlama örnekleri belirlenirken ilgili eklerin özellikle somut anlamlı söz ve söz öbeklerine gelerek soyut anlam oluşturmalarına dikkat edilmiştir. Bu bağlamda *+IU ~ +sUz* ekleriyle 7, *+IIk* ekleriyle 6, *-mAk* ekleriyle 4, *-mAk+IIk* ekleriyle 2, *-mIş* ekleriyle 3, *-ıci, -u, -uk* ekleriyle birer soyutlama örneği tespit edilmiştir. "Diğer Somutlama Örnekleri" başlığı altında da *turş yüz* tamlamasına yer verilmiştir. Arapça ve Farsça verilen bazı karşılıkların kaynak dildeki ifadelerin birebir kopyaları olduğu

görülmektedir. Bu uyarlamalar; ses ve şekil düzeyinde değil, anlam düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu soyutlamalardan *duzlu* ve *duzsuz yüz* tamlamalarının işaret ettikleri anlamın göreceli, yani "güzel" ve "çirkin" oldukları anlaşılmaktadır. Kaynak dillerde de bu soyutlamaların yapıldığı ve eldeki eserde de anlamın birebir karşılığı verildiği görülmektedir. Ayrıca Türklere olduğu kadar Arap ve Fars toplumunda da bahsi geçen deyimlerin varlığı ile "tuz"lu bir şeyin olumlu, "tuz"suz bir şeyin olumsuz algılandığı öğrenilmektedir. Eserde dikkat çeken örneklerden biri de "şehirli olmayan, garip, göçebe" karşılığında kullanılmış *şehrsüz* nitelemesidir. Türk dilinde bir yere mensup olmayı bildiren *şehirli, kentli, köylü* gibi yapıların varlığı bilinmekle beraber bunun karşısı olarak bir yerden olmamayı bildiren *şehirsiz, kentsiz, köysüz* gibi kullanımlara rastlanmamaktadır. Ancak bu örnekler de kaynak dillerdeki anlamın birebir çevirisidir. Erken dönem Eski Oğuz Türkçesinde kullanım sıklığı az olduğu anlaşılan *-mAk* master eki fonksiyonundaki *-U* eklerinin somut anlamlı fiilden türettiği *dutu* "rehin" sözcüğü de ilginç örneklerdendir.

Bu çalışma ile eserden elde edilen soyutlama örnekleri özelinde Türk dilinin söz varlığı ile ilgili çalışmalara semantik düzeyde katkı sağlamak amaçlanmıştır. Yapılan çalışmalardan eski dönemlerde çeşitli aktarmalar vasıtasıyla Türk diline nasıl işleklilik ve zenginlik kazandırıldığı görülmektedir. İlgili örnekler, toplumun bilişsel, duygusal ve duygusal yapısı gibi birçok gerçeğinin dile; dilin de toplumu oluşturan bireylerin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçimlerine yansımalarına kanıt oluşturur niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1998), Wilhelm von Humboldt'da Dil Kültür Bağlantısı, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Aksan, D. (2006), Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, 4. Baskı, Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2020), Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başkan, Ö. (1967), Lengüistik Metodu, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Biray, H. (1992), Mahtumkulu Divanı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Durmuş, İ. (2003), "Mecaz", Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: İSAM-İslam Araştırmaları Merkezi, XXVIII: 217-220.
- Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2018), Kâşgarlı Mahmud Divânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DLT)
- Erkman Akerson, F. (1987), Göstergebilime Giriş, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Guiraud, P. (1999), La Sémantique [Anlambilim], (çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Güldiken, K. (G. Golkarian) (2005). Moheg Türkçe-Farsça Sözlük, İstanbul: Alfa Publication.
- Gülsevin, G. (2020), Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Huber, E. (2013), Dilbilime Giriş, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Johanson, L. (2002), "Do Languages Die of Structuritis? On the Role of Code-Copying in Language Endangerment", Italian Journal of Linguistics, Rivista di Linguistica, XIV/2: 249-269.
- Kanar, M. (2011), Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü, 1. Baskı, Ankara: Say Yayınları.
- Karaağaç, G. (2012), Türkçenin Dil Bilgisi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009), Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lakoff, G.; Johnson, M. (2015), Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Önler, Z. (2001), "Tarihsel Süreçte Anlam Değişmeleri", Kur'an ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu (17-18 Mayıs 2001), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, https://www.academia.edu/11733212/TAR%C4%B0HSEL_S%C3%9CRES%C3%87TE_ANLAM_DE%C4%9E%C4%B0C5%9E_MELER%C4%B0 (Erişim Tarihi: 02.01.2023).
- Palmer, F. R. (2001), Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi, (çev. Ramazan Ertürk), Ankara: Kitâbiyât.
- Rağib el-İsfahânî (2010), Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü, (çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu), İstanbul: Çıra Yayınları.
- Saussure, F. de (1998), Genel Dilbilim Dersleri, (çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Sav, B. (2003), "Anlam Değişmeleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme", G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, XXIII/1: 147-166.
- Şimşek, Y. (2020). "Arapça-Türkçe Deyim Kopyaları Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEREN, 69: 101-114.
- Toklu, O. (2003), Dilbilime Giriş, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Turan, F. (2017), Bahşayış Lügati, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1993), Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (DS I).
- Vardar, B. (2002), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara: Multilingual Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Beyond providing communication between individuals, language serves to reflect the worldview, lifestyle, culture, interactions with other societies, and the level of development of its speakers. The most important step in understanding the mental world and way of life of societies is to analyze the vocabulary of that language. In this sense, each language has its own way of understanding and expressing the world. People, perceive the world within the possibilities provided by their own language and shape their thoughts accordingly. It is possible to have an idea about many features of the society as well as many features of that language through the written works of societies.

The fact that Turkish has an additive structure has enabled the derivation of many abstract and concrete concepts in the language. *Concrete concepts* are those that are perceived by the sense organs, and the images in the mind correspond to objects or entities in the outside world; *abstract concepts*, on the other hand, are elements that are not perceived by the senses, that emerge on the cognitive plane and can only exist and be transferred through language. As many linguists agree, the existence of abstract concepts is given importance in terms of showing the development of language. Many of the words reflect other meanings in addition to their basic meanings in the historical process and the connotations of the words are formed. The child is born with the gifted language ability, and then begins to learn the language of the society in which she/he grew up. As a product of the experiences she/he has lived, linguistic elements begin to form, primarily with concrete concepts, and with abstract concepts as she/he gets older. For example, while the word eye is first interpreted by the individual as the organ of vision, over time, concrete connotations such as “source”, “hole”, “split”, “budding place of a tree”, and abstract meanings such as “evil eye” appear. In this respect, it can be said that each word has a basic meaning and context meanings, the meaning of words depends on the relations it establishes with other words used in the same context, thus it has the quality of a polysémie word. The meanings of words occur as a result of events such as *meaning change (meaning improvement, meaning worsening, meaning narrowing, meaning expansion)*, and *meaning shift*.

The phenomenon of incorporating the meaning of the word into another conceptual field is also called *abstraction and concretization*. The form of objects, forms, phenomena, situations and movements in the world expressed in language, in other words, *the concept*, which is the signified aspect of the signs, is a way of generalizing and classifying various elements of the language according to their common characteristics and abstracting them in one place. In abstraction, on the other hand, it is in question that the human mind understands and interprets the living and non-living beings, emotions, thoughts and movements in the outside world in a unique way and transforms them into words. In this study, many examples of abstraction from the Bahşayış Lugati have been evaluated. Bahşayış Lugati, which is thought to have been copyrighted early Xth century and copied in the XIVth century is an interlinear translation into Old Oghuz Turkish from an Arabic-Persian thematic dictionary. The resources on the vocabulary of early Oghuz Turkish are limited. For this reason, the Bahşayış Lugati is important in terms of containing the vocabulary of the period. The work consists of twelve chapters and several chapters consisting of various words on human, animal, property and nature. In these sections and chapters, there are words that fall under the same concept in general, but in some cases, it is seen that unrelated words take place together. It is also given under which headings the words and phrases related to abstraction are used to understand the conceptual fields. It is seen that the related abstractions in the work generally occur by means of some markers specific to this period as well as some affixes, or by the fact that phrases consisting of concrete words meet an abstract situation in the memory of the society over time. In this context, it is understood that the meaning of facial phrases *duzlu/duzsuz yüz* “salty/saltless face” is relative, that is, beautiful and ugly. In addition, due to the positive perception of something with “salt” and the negative perception of something without “salt”, the importance that Arabic and Persian society. In addition, the word *dutu* “pledge” derived from concrete meaningful verbs by the *-U* suffixes in the *-mAk* infinitive suffix function is one of the interesting examples that can be listed in this study. With this study, it is aimed to contribute to the studies on the vocabulary of the Turkish language at the semantic level, in particular the abstraction examples obtained from the work. The relevant examples provide evidence that many facts of society, such as cognitive, sensory and emotional structure, reflect and affect language, and language reflects and influences the way individuals who make up the society perceive and make sense of the world.